

هویت ملی در کتب درسی جامعه‌شناسی ۱ و ۲

سیدضیاء هاشمی^۱

مژده قربانعلی زاده^۲

چکیده

بخش عمده هویت ملی توسط نظام آموزش و پرورش بازتولید می‌شود و کتب جامعه‌شناسی در این روند نقش مهمی ایفا می‌کنند. این پژوهش به نقش کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ در انتقال هویت ملی پرداخته است. روش تحقیق تحلیل محتوای کمی و کیفی و واحد تحلیل مضمون است. مؤلفه‌های هویت ملی عبارت‌اند از: نمادها، وقایع و رخدادها، ارزش‌ها، میراث فرهنگی، مشاهیر و شخصیت‌ها. نتایج تحلیل کمی نشان می‌دهد که ۳۷۸ مورد به هویت ملی اشاره شده است و کتاب جامعه‌شناسی ۲، ۶۵٪ مؤلفه‌ها را دربردارد. مؤلفه ارزش‌های ملی با ۴۶٪ بیش از سایرین مورد توجه قرار گرفته است. در بخش کیفی نیز تنوع مؤلفه ارزش‌های ملی بیشتر بوده و عملکرد کتاب جامعه‌شناسی ۲ بهتر است. همچنین، نبود توازن در بیان مؤلفه‌ها، تنوع مؤلفه‌ها به‌ویژه ارزش‌های ملی، ضعف در اقتناع‌سازی، محدودیت زمانی و مکانی مؤلفه‌ها، بی‌توجهی به شخصیت‌های علمی معاصر، بیان کلیشه‌ها و... برخی از نتایج تحقیق کیفی هستند.

واژه‌های کلیدی: هویت ملی، کتب جامعه‌شناسی، دوره متوسطه، تحلیل محتوا

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، zhashemi@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی دانشگاه تهران m.ghorbanalizade@yahoo.com

تاریخ دریافت، ۱۳۹۳/۲/۲ تاریخ پذیرش نهایی، ۱۳۹۳/۱۰/۹

انسان و جامعه‌ای که در آن زیست می‌کند، در تعامل با یکدیگرند. زندگی اجتماعی انسان‌ها با نوعی فهم و شناخت مبتنی بر تمایز بین خود و دیگری همراه است. بدین معنا که انسان در جامعه علاوه بر اینکه خود را می‌شناسد قادر خواهد بود تا از طریق پیوند با دیگری عضویت در یک جمع را نیز تجربه کند. چنین شناختی هویت^۱ نام دارد. در نتیجه هویت به درک و تلقی مردم درباره کیستی‌شان و آنچه برایشان معنادار است، مربوط می‌شود (گیدنز، ۱۳۸۷: ۶۸). با این تعریف، می‌توان به جز هویت فردی، مراتب مختلفی برای هویت‌های جمعی افراد در نظر گرفت؛ مانند هویت شغلی، قومی، دینی، خانوادگی و غیره. در این میان یکی از جامع‌ترین بخش‌های هویت جمعی، هویت ملی^۲ است (حاجیان، ۱۳۷۹: ۱۹۶) که به افراد یک ملت تعلق دارد. اهمیت این هویت از آن جاست که یک جامعه بدون آن که پاسخی برای کیستی خود داشته باشد، قادر نخواهد بود به حیات خود ادامه دهد و دیر یا زود در ملل دیگر هضم و جذب خواهد شد. هویت ملی اساس انسجام یک ملت است. تحقق بسیاری از برنامه‌های ملی در گرو وجود یک هویت ملی پایدار و همبسته است. از این رو، کمتر ملتی یافت می‌شود که نسبت به چند و چون هویت ملی خود بی‌تفاوت باشد. با تغییرات دنیای مدرن و ورود تکنولوژی‌های ارتباطی جدید، مرز ارتباطی افراد و فرهنگ‌ها گسترده شده است و امکان مبادله اشیا، افکار و فرهنگ‌ها بیش از گذشته فراهم است. در این مبادلات، عناصر هویتی نیز انتقال می‌یابند و مورد سنجش قرار می‌گیرند و یا دگرگون می‌شوند. در این شرایط دولت‌ها نمی‌توانند با همان ابزارهای گذشته هویت ملی را حفظ کنند.

-
1. Identity
  2. National Identity

هویت ملی در ایران متمایز از سرنوشت دیگر ملل دنیا نیست. مرزهای ملی بارها در طول تاریخ جا به جا شده‌اند. فراز و نشیب‌های تاریخی، ایران را به سرزمینی با تنوعات فرهنگی، قومی، زبانی و... تبدیل کرده است. برخورد با غرب جدید در کنار عناصر هویت ایرانی و اسلامی، ترکیب پیچیده هویتی را در ایران فراهم کرده است؛ به گونه‌ای که هیچ‌گاه از چالش‌های هویت ملی مصون نبوده‌ایم. هم اکنون که در عصر ارتباطات و دهکده جهانی به سر می‌بریم، باید ضمن تعریف مشخصی از هویت ملی، سازوکار مطمئنی برای بازتولید هویت ملی خود داشته باشیم. اگرچه غالب نهادهای جامعه در شکل‌گیری هویت ملی تأثیرگذارند اما نظام آموزش و پرورش بسته به کارکرد اجتماعی، محتوا و جمعیتی که با آن به تعامل می‌پردازد، پس از خانواده، تأثیرات پایدارتر و عمیق‌تری بر شکل‌گیری هویت ملی دارد. از این نظر بررسی چگونگی عملکرد این نظام حایز اهمیت فراوان است. در ساختار آموزش و پرورش، هویت ملی همواره از اهداف مهم محسوب می‌شود و حتی در برنامه تحول این نظام، اهمیت پرداخت به هویت ملی در قالب گزاره‌های ارزشی زیر مطرح شده است:

۱. صیانت از وحدت ملی و انسجام اجتماعی با محوریت مشترک اسلامی - ایرانی.
۲. وطن‌دوستی و افتخار به ارزش‌های اصیل و ماندگار اسلامی - ایرانی و اهتمام به برپایی جامعه مهدوی.
۳. تقویت گرایش به زبان و ادبیات فارسی به عنوان زبان مشترک (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۹).

رشته‌های علوم انسانی در مقطع متوسطه دوم، ناظر به بخش فرهنگی و اجتماعی جامعه هستند. اهمیت این دروس در انتقال، بازسازی و تحول هویت و فرهنگ انکارناپذیر است. از جمله دروسی که می‌توانند این نقش را به خوبی ایفا کنند کتب جامعه‌شناسی‌اند.

در مقدمهٔ این کتب به صراحت مطرح شده است که علوم انسانی و اجتماعی دانش‌هایی تمدنی و فرهنگی‌اند و نظریه‌های علوم اجتماعی با حوزهٔ فرهنگ و هویت ارتباط متقابل و دوسویه دارند. از این رو، بررسی چگونگی هویت ملی در کتب جامعه‌شناسی دورهٔ علوم انسانی به عنوان هدف اصلی پژوهش قرار گرفته است.

چارچوب نظری

یکی از پرسش‌های اساسی در حیطهٔ هویت در معنای عام و هویت ملی در معنای خاص این است که آیا هویت پدیده‌ای مدرن است یا متعلق به گذشته. دیدگاه‌های نظری از هویت به قدری گوناگون است که تاجیک (۱۳۸۲) آنها را به دو گروه کلاسیک و جدید تقسیم کرده است.

الف) رویکردهای کلاسیک

۱. گوهرگرا: اعتقاد به تعیین یافتگی هویت دارند و محور حیاتی هویت را تقابل اضداد (خود و بیگانه) می‌داند.
۲. برساخت‌گرایی اجتماعی: ماهیت «خود» ساخته تاریخ است و در ظرف زمان و مکان خاص شکل گرفته است.
۳. رویکردهای میانه: هویت را مرکب از مجموعه‌های محمول و محقق می‌داند که در طی مراحل متعدد زندگی در خود انباشت می‌کنیم. هویت‌های متأخر الزاماً نافی هویت‌های متقدم نیستند.

ب) رویکردهای جدید

نظریه‌های گفتمانی، پساساختارگرایی، پسامارکسیسم و... که اعتقاد دارند هویت امری تاریخی، محتمل و محصول زمان و تصادف است. اینان هرگونه تمایز یا مرز را زیر سؤال برده‌اند (حاجیانی، ۱۳۸۸: ۷۲-۷۱).

در نظر جنکینز همهٔ هویت‌های انسانی به یک معنا هویت اجتماعی هستند؛ زیرا هویت به «معنا» مربوط می‌شود و معنا در اثر توافق و تضاد به دست می‌آید. از این رو، هویت اجتماعی برقراری و متمایز ساختن نظام‌مند نسبت‌های شباهت و تفاوت میان افراد، میان جماعت‌ها و میان افراد و جماعت‌هاست (جنکینز، ۱۳۹۱: ۷). زمینه ایجاد هویت ملی وجود و آگاهی از گروه ملت است. تعاریف متفاوتی از ملت وجود دارد. اسمیت «جمعی از انسان‌های دارای سرزمین، تاریخ، اسطوره، خاطرات مشترک، فرهنگ عمومی و توده‌ای به همراه اقتصاد، حقوق و وظایف مشترک را یک ملت می‌داند» (احمدی، ۱۳۸۸: ۱۶۱). این تعریف منطبق با همهٔ جوامع نیست؛ زیرا بسیاری از ملت‌ها با زمینه‌های فرهنگی مشترکی به دو کشور جدا تعلق دارند. لذا عوامل سیاسی و حکومت‌ها نیز در تعیین ملت‌ها اثرگذارند. از این رو، شیخاوندی تعریفی از ملت و هویت ملی ارائه می‌کند که با شرایط فعلی ایران سازگارتر است. «مردمان کثیری که به طور تاریخی - فرهنگی در سرزمینی به نام میهن (کشور) تحت مدیریت سازمانی به نام دولت قرار دارند، ملت نامیده می‌شوند». تعریف هویت ملی نیز از یک مدل سه‌بعدی سیاسی، جامعه‌شناختی و روان‌شناختی پیروی می‌کند. عناصر سه‌گانهٔ هویت ملی در این مدل عبارت‌اند از: ملت، دولت و میهن یا کشور (شیخاوندی، ۱۳۸۷: ۷۸-۷۷).

این پژوهش بر برخی ملاحظات نظری استوار است؛ بدین سان که وجود امری به نام هویت ملی پذیرفته شده است. از رویکرد کلاسیک - میانه در بررسی هویت استفاده می‌شود و تعریف جنکینز از هویت اجتماعی مبنا قرار گرفته است. در تعریف ملت نیز نقش عوامل فرهنگی و نیز سیاسی توأمان مد نظر قرار می‌گیرد و تعریف شیخاوندی با سه عنصر ملت، دولت و سرزمین مبنای نظری مفهوم ملت ایرانی بوده است. از آنجایی که پژوهش به صورت کیفی انجام می‌شود و هدف پژوهش دستیابی به مؤلفه‌های مورد نظر

مؤلفان بوده است، ابتدا بر اساس تحقیقات پیشین و بررسی اجمالی کتب جامعه‌شناسی فهرست اولیه‌ای از مؤلفه‌ها تهیه شد و در روند تحقیق مورد اصلاح و بازسازی قرار گرفت. در تحقیقات گذشته نیز هیچ فهرست ثابتی از ابعاد هویت ملی که مورد توافق محققان خارج یا داخل کشور باشد، یافت نشده است؛ برای مثال مؤلفه‌های اصلی هویت ملی در پژوهش لقمان‌نیا عبارت‌اند از: سرزمین، زبان، فرهنگ، تاریخ، دین و نماد (لقمان‌نیا و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۳). رزازی‌فر در مطالعه خویش در ارتباط با هویت ملی چهار بعد مطرح کرده است که شامل تعاملات اجتماعی، عام‌گرایی، عدالت توزیعی و اقتدار مشروع نظام در جامعه است (رزازی‌فر، ۱۳۷۹: ۶۴) و حاجیان‌نیا نیز هفت بعد اجتماعی، تاریخی، جغرافیایی، سیاسی، دینی، فرهنگی یا میراث فرهنگی، زبانی- ادبی را به عنوان مؤلفه‌های هویت ملی معرفی می‌کند (حاجیان‌نیا، ۱۳۷۹: ۲۰۶-۲۰۱).

در نهایت پنج مؤلفه اصلی به همراه خرده‌مؤلفه‌ها از کتب درسی استخراج شد. این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از:

نمادها: نشانه نمادین به این معناست که رابطه دو مقوله از نوع قرارداد یا توافق اجتماعی است (کرایب^۱، ۱۳۸۹: ۱۷۲). آنچه به عنوان نشانه ایرانی بودن مورد توافق است مانند پرچم ایران.

وقایع و رخدادها: منظور وقایع و رخدادها تأثیرگذار در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، مذهبی و... است. عاملیت این وقایع به ملت یا حاکمیت ایران منتسب است در غیر این صورت با حیطه‌هایی از هویت ملی پیوند ناگسستنی دارد؛ مانند واقعه هجرت پیامبر در بعد هویت دینی ایرانی.

---

1. Symbol
2. Craib

ارزش‌ها: منظور از ارزش، اندیشه‌ها و تصوراتی است که افراد یا گروه‌ها درباره آنچه مطلوب، پسندیده، خوب یا بد است، دارند (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۰۲۱)؛ مانند ارزش جوانمردی و....

میراث فرهنگی: میراث فرهنگی به آثار مادی و معنوی به جامانده از گذشته گفته می‌شود که بر هویت فرهنگی یک جامعه انسانی دلالت دارد (حجت، ۱۳۸۰: ۷۳)؛ مانند ادبیات، معماری و..

مشاهیر و شخصیت‌ها: منظور اشخاص حقیقی یا اسطوره‌ای هستند که در زمینه‌های سیاسی، مذهبی، علمی و... بر تاریخ ایران تأثیرات مثبت یا منفی گذاشته‌اند و بدین واسطه مشهورند. این اشخاص منشأ ایرانی دارند یا با بخشی از هویت ملی ایران پیوند ناگسستنی دارند؛ نظیر شخصیت پیامبر اسلام.

سؤالات تحقیق

۱. به کدام نمادهای ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟
۲. به کدام وقایع و رخداد‌های ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟
۳. به کدام نوع از ارزش‌های ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟
۴. به کدام نوع میراث فرهنگی ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟
۵. به کدام نوع مشاهیر و شخصیت‌های ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟
۶. هریک از مؤلفه‌های هویت ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ به چه میزان توجه شده است؟

پیشینه پژوهش

قنبری و جعفرزاده پور (۱۳۹۰) در پژوهشی مبنی بر «قدرت هویت ملی در میان ایرانیان» به بررسی برخی از ابعاد هویت ملی شامل (بعد سرزمینی، فرهنگی و بعد زبانی) و تبیین وضعیت موجود هویت ملی ایرانیان پرداخته‌اند. یافته‌ها حکایت از آن دارد که احساس تعلق به جامعه ملی در پاسخگویان در حد بسیار بالایی مشاهده شده است. فیاض و ایمانی (۸۹-۱۳۸۸) در بررسی نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی تاریخ و علوم اجتماعی دوره متوسطه به این نتایج دست یافتند که نمادهای هویت ملی در متن، تصاویر و پرسش‌های کتب مورد بررسی به میزان قابل قبولی پرداخته نشده است. کهنه‌پوشی و کهنه‌پوشی (۱۳۸۸) در پژوهش خود «تحلیل محتوای مفهوم هویت کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی ۱ و ۲» مشاهده کردند که مفاهیم هویت ملی ۴۶ مورد، هویت مذهبی ۶۵ مورد و هویت قومی ۱۰ مورد آن‌هم به صورت کلی مطرح شده‌اند. لذا به طور یکسان بر ابعاد مختلف هویت تأکید نشده است. صادق‌زاده و منادی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «جایگاه نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دوره متوسطه رشته علوم انسانی» نشان دادند که در میان دروس، صفحات و تصاویر کتاب توجه متعادلی به نمادهای هویت ملی صورت نگرفته است. خدایار و فتحی (۱۳۸۶) نیز در پژوهش خود «هویت ملی در کتاب‌ها درسی آموزش و پرورش» ۱۶ جلد از کتب تاریخ، جامعه‌شناسی و زبان و ادبیات فارسی را در مقطع متوسطه بررسی کردند. نتایج آنها حاکی از آن است که مؤلفان کتب درسی در انعکاس مفاهیم هویت‌ساز و بحث‌های نظری هویت در کتاب‌های یادشده عملکرد مناسبی داشته‌اند اما در حوزه تمدن ایرانی عملکردشان نسبتاً ضعیف بوده است.

در پژوهش‌های خارج از کشور که هویت ملی و آموزش و پرورش متغیرهای پژوهش هستند، می‌توان به برخی موارد اشاره کرد. اپنهايمر^۱ و بارت^۲ (۲۰۱۱: ۴) در مطالعات مربوط به «رشد هویت ملی در دختران و پسران» پس از اجرای پژوهش بر روی کودکان و نوجوانان کشورهای مختلف نتیجه گرفتند؛ رشد نگرش‌های ملی نه تنها تابعی از رشد شناختی و اطلاعات است بلکه از زمینه‌های تاریخی و اجتماعی - فرهنگی آنان نیز تأثیر می‌پذیرد. - وینگ آن^۳ (۲۰۰۸) در پژوهش «آموزش هویت ملی در هنگ کنگ» به بررسی پیچیدگی هویت ملی در هنگ‌کنگ و پیامدهای آن بر آموزش شهروندی در این سرزمین می‌پردازد. در حالی که به لحاظ سیاسی، هنگ کنگ به حاکمیت چین بازگشت، سابقه استعماری طولانی مدت آن هویت هنگ‌کنگی را برای مردم هنگ‌کنگ به وجود آورده است. از این رو، هویت هنگ‌کنگ مسئله پیچیده‌ای شده است و به چهار نوع هویت چینی، هنگ‌کنگی، چینی هنگ‌کنگی و هنگ‌کنگی چینی تقسیم می‌شود. زامبتا^۴ (۲۰۰۰) در پژوهش خود با عنوان «دین و هویت ملی در یونان» استدلال می‌کند که دین در بسیاری از کشورهای اروپایی، همچنان به عنوان یک جزء کلیدی از سیاست هویت محسوب می‌شود و دولت آن را از طریق آموزش و پرورش اعمال می‌کند. در یونان نیز آموزش دینی گسترش بسیاری فراتر از برنامه درسی آموزش دینی یافته است.

1. Oppenheimer
2. Barrett
3. Lee Winge On
4. E. Zambeta

روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. استون^۱ تحلیل محتوا را روشی می‌داند که به‌گونه‌ی عینی و براساس قواعد معین، مشخصاتی ویژه از یک پیام را کشف می‌کند (استون، ۱۹۶۶: ۵). متغیر اصلی پژوهش هویت ملی است و واحد تحلیل مضمون است. تحلیل محتوا به صورت کمی و کیفی بر متن، پرسش و تصاویر دروس اعمال شده است. در بخش کیفی، ابتدا فهرست اولیه مؤلفه‌ها با استفاده از تحقیقات پیشین و بررسی اجمالی کتب تهیه شد. در تحلیل نهایی این فهرست تکمیل، مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌ها به همراه مصادیق آن مشخص شدند. پنج مؤلفه اصلی شامل نماد، وقایع و رخدادها، ارزش، میراث فرهنگی و مشاهیر شخصیت‌ها هستند. در بخش کمی از چک‌لیست مؤلفه‌های ساخته‌شده به منظور اندازه‌گیری فراوانی مؤلفه‌ها استفاده گردید. جهت تعیین پایایی با استفاده از فرمول اسکات^۲ (۱۹۹۵)، ضریب پایایی توافق کدگزاران مختلف بیشتر از ۷۰٪ مشاهده شد. جامعه آماری این پژوهش شامل دو کتاب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ مقطع متوسطه است. جامعه آماری و نمونه یکسان هستند. داده‌های به‌دست‌آمده در بخش کمی با استفاده از آمار توصیفی (فراوانی، درصد فراوانی) و در بخش کیفی با توضیح و تفسیر مورد تحلیل قرار گرفتند. این پژوهش در سال ۱۳۹۲ صورت گرفته است.

یافته‌های پژوهش

پرسش اول: به کدام نمادهای ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟

---

1. Stone
2. Scott

جدول ۱: انواع نماد ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ دوره متوسطه

نام کتاب	جامعه‌شناسی ۱	جامعه‌شناسی ۲
نمادهای ملی	پرچم - زبان فارسی - تیم ملی - پول ملی	نقشه - پرچم - تیم ملی - شناسنامه ایرانی زبان فارسی - ماهواره امید - میدان آزادی

با بررسی کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ هشت نوع نماد ملی استخراج شد. نمادهای پرچم، زبان فارسی و تیم ملی به طور مشترک به کار رفته‌اند که احتمالاً نشان از اهمیت این سه نماد نزد مؤلفان دارد. شیوه پرداختن به نماد نشان می‌دهد تمام نمادها به استثنای «زبان فارسی» به صورت تصویر مطرح شده‌اند که این امر تأثیرگذاری و ماندگاری بیشتری در ذهن دانش‌آموزان خواهد داشت و به جز «زبان فارسی» سایر نمادها سابقه تاریخی طولانی در کشور ندارند و نهایتاً یک تا دو سده از تاریخ گذشته را در برمی‌گیرند. همچنین تنها نماد «میدان آزادی» از بعد مکانی مشخص برخوردار است. از نمادهای اقلیم طبیعی ایران نیز در کتاب‌ها استفاده نشده است.

به طور معمول، هر ملتی نمادهای ملی مشخصی دارد که اگرچه محدودند، جنبه ثابت و تغییرناپذیر ندارند. در کتاب جامعه‌شناسی ۱ تماماً از نمادهای مرسوم استفاده شده است. با وجود این‌که در کتاب مبحثی با عنوان «نمادها و عقاید» وجود دارد. تنها از نماد ملی «پرچم ایران» نام برده می‌شود. سایر نمادها به تصاویر «علامت پیروزی»، «علایم چراغ راهنما» و «کارت قرمز داور» مربوط است. نمادهای درون متن نیز عبارت‌اند از «معنای برخاستن» و «زبان گفتاری و نوشتاری» به طور عام. در این مبحث، کتاب می‌توانست نمونه‌ای از نمادهای اقلیم طبیعی ایران را استفاده کند؛ مثلاً نماد «خلیج فارس» که اخیراً در

صحنه اجتماعی و سیاسی مورد بحث بوده است، می‌توانست نمونه‌ای از کاربرد مناسب نماد باشد. کتاب جامعه‌شناسی ۲ با معرفی «ماهواره امید» تلاش کرده است نمادهای جدیدی را در حوزه فرهنگ معاصر تثبیت کند. در بخشی از این کتاب ذکر شده است: «فردی که با تلاش و پشتکار خود، در یکی از عرصه‌های اجتماعی دست به نوآوری می‌زند و از این طریق موقعیت اجتماعی خود و بخشی از افراد جامعه را ارتقا می‌بخشد، مورد تأیید جامعه واقع می‌شود» (جامعه‌شناسی ۲، ۱۳۹۲: ۵۵)

در کنار این عبارت، تصویری از ماهواره امید قبل از پرتاب و دو پژوهشگر در مجاورت آن دیده می‌شود. در نتیجه ماهواره امید به عنوان نوعی نماد ملی در قالب امری که مورد تأیید فرهنگ عمومی نیز هست معرفی شده است.

در انتخاب میان نماد و محتوا باید ارتباطی وجود داشته باشد. در هر دو کتاب این امر به تناسب و آگاهانه رعایت شده است؛ برای مثال، در جامعه‌شناسی ۲ نماد «میدان آزادی» در تصویری استفاده شده است که تجمع مردم با پرچم ایران را در این میدان نشان می‌دهد. این تصویر در ابتدای درس قدرت و اقتدار قرار گرفته است. یا تصویر شناسنامه در درس «هویت» و ذیل مبحث ویژگی‌های هویت مطرح شده است.

پرسش دوم: به کدام ارزش‌های ملی در کتاب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟

جدول ۲: انواع ارزش‌های ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲

نام کتب انواع ارزش	جامعه‌شناسی ۱	جامعه‌شناسی ۲
اجتماعی	حفظ محیط زیست- عدالت- نظم- مقابله با مصرف مواد مخدر- اهمیت نهاد خانواده- حق تعیین سرنوشت- اجرا و رعایت قانون- حفظ سلامتی	حفظ محیط زیست- عدالت- مقابله با رشوه‌گیری- مقابله با دزدی- آزادی- تامین اجتماعی- مقابله با قتل نفس- اجرا و رعایت قانون- اهمیت نهاد خانواده - حفظ سلامتی
اخلاقی و مذهبی	نفی ظلم و مبارزه با آن- رعایت حقوق دیگران- احترام به دیگران- برابری انسان‌ها - توحید و یگانه پرستی- مقام خلافت انسان بر زمین- کرامت انسان- آیت و نشانه بودن انسان و جهان- کمک به دیگران- هدایت مردم توسط پیامبران- اهمیت عقل و خرد- اهمیت علم و شناخت	نفی ظلم و مبارزه با آن- صداقت- احترام به دیگران- ایثار و فداکاری- پرهیز از ربا- خدمت به دیگران- پرهیز از خیانت- پرهیز از تهمت- پرهیز از غیبت- استکبار ستیزی- حقیقت‌طلبی- توحید و یگانه‌پرستی- وفاداری و تعهد- تحمل و مدارا با دیگران- حمایت از مظلوم و مستضعف- صلح‌طلبی- برابری انسان‌ها- قناعت و پرهیز از تجمل- تقوا- اهمیت علم و شناخت- آیت و نشانه بودن جهان- مقام خلافت انسان- جوانمردی- امر به معروف و نهی از منکر- کار و تلاش- عفاف و حجاب- محوریت احکام خداوند- اهمیت عقل و خرد- شورا و مشورت
اقتصادی	-----	صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف
سیاسی	وحدت و یکپارچگی	وحدت و یکپارچگی- حمایت از مقاومت فلسطین و مقابله با صهیونیسم- نفی سکولاریزم- بیداری اسلامی- استقلال- پاسداری از کشور و حکومت- مقابله با ارزش‌های نظام سرمایه‌داری

نتایج جدول ۲ (ارزش‌های ملی) نشان می‌دهد که هر دو کتاب بر ارزش‌های اخلاقی و مذهبی بیشتر از سایر ارزش‌ها تأکید کرده‌اند. همچنین ارزش‌های اجتماعی که به حوزه جامعه مدنی نزدیک‌اند به تناسب در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ مطرح شده است. اما در زمینه ارزش‌های اقتصادی و سیاسی عملکرد دو کتاب متفاوت است. این امر در ارزش‌های سیاسی وضوح بیشتری دارد. به گونه‌ای که کتاب جامعه‌شناسی ۱ تنها به یک ارزش سیاسی (وحدت و یکپارچگی) پرداخته و ارزش اقتصادی را حذف کرده است. اما کتاب جامعه‌شناسی ۲ یک ارزش اقتصادی (صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف) را مورد توجه قرار داده و به تفصیل به ارزش‌های سیاسی پرداخته است.

در زمینه انتخاب نوع ارزش‌ها مشاهده می‌شود ارزش‌های اجتماعی ذکر شده از مهم‌ترین ارزش‌های جامعه ایرانی است، اگرچه برخی ارزش‌ها در حیطه نقش شهروندی و حقوق و تکالیف آن می‌توانست به غنای کتاب بیفزاید که نادیده گرفته شده است. ارزش‌های اخلاقی و مذهبی انتخاب شده گرچه مفیدند، به نظر می‌رسد ذکر برخی از آنها نظیر مقام خلافت انسان بر زمین، آیت و نشانه بودن انسان و جهان، هدایت مردم توسط پیامبران، پرهیز از غیبت، به طور تخصصی با ادله و شواهد در کتب معارف به تفصیل پرداخته می‌شوند. لذا بهتر است از فضای کتب جامعه‌شناسی برای پرداخت بیشتر به ارزش‌های تخصصی این حوزه کمک گرفته شود؛ برای مثال رعایت حقوق دیگران، احترام به دیگران، برابری انسان‌ها و...

بیان ارزش‌ها اگرچه فی‌نفسه مطلوب است، باید با محتوای درس ارتباط منطقی داشته باشد. در کتب مواردی وجود دارد که این پیوند مشخص نیست، مثلاً در کتاب جامعه‌شناسی ۱ به عمل «اهدای عضو» با تصویری از کارت اهدای عضو اشاره شده است، اما در متن ذیل تصویر بیان می‌شود:

«شناخت عمومی در برخی فرهنگ‌ها مانع پیدایش یا بسط شناخت علمی می‌شود. اگر عقاید و ارزش‌هایی که در شناخت عمومی وجود دارند با همه علوم یا برخی از آنها ناسازگار باشند، مانع از آموزش یا گسترش علمی می‌شوند» (جامعه‌شناسی ۱، ۱۳۹۲: ۸۲). اهدای عضو ارزش کمک به دیگران را یادآور می‌شود اما با توجه به محتوای متن، دانش‌آموز این‌گونه برداشت خواهد کرد که پذیرش عمل اهدای عضو سبب توسعه علم پیوند اعضا خواهد شد. این برداشت با شناخت قبلی دانش‌آموز و آموزه‌های سایر رسانه‌ها مبنی بر ارزش کمک کردن سازگار نیست.

نکته بعدی نحوه نگاه جامعه‌شناختی در پرداخت ارزش‌هاست؛ به طور مثال در قسمتی از کتاب جامعه‌شناسی ۲ آمده است:

«مردم خدمت به هم‌نوع را می‌پسندند، خیانت به دیگران و قتل نفس را گناهی بزرگ می‌شمارند، دروغ‌گویی، رشوه و دزدی را ناروا و رعایت مقررات را پسندیده می‌دانند، احترام به دیگران را کاری پسندیده و غیبت و تهمت را ناصواب می‌دانند (جامعه‌شناسی ۲، ۱۳۹۲: ۲۲).

برخی از اعمال انسانی مخالف اخلاق هستند اما جرم قانونی مشخصی برای آن تعیین نشده است (نظیر بی‌احترامی به بزرگ‌ترها، غیبت و...). اما برخی اعمال ضمن اینکه غیراخلاقی‌اند، مخالف قانون رسمی کشور هستند و مجازات دارند (قتل نفس، دزدی، تهمت و...). ضرورت دارد این مسئله برای دانش‌آموز مشخصاً تفکیک شود. لفظ «گناه بزرگ» یا «ناروا بودن»، «ناصواب بودن» یا بالعکس «پسندیده بودن» عمدتاً جنبه غیراخلاقی جرم را مطرح می‌کند و بعد عمل به قانون بسیار کمرنگ خواهد شد. در موارد دیگری نیز مشاهده شده است که پرداختن به ارزش‌ها با فاصله گرفتن از نگاه جامعه‌شناختی بوده است. در نقد این شیوه به بخشی از کتاب جامعه‌شناسی ۲ استناد می‌کنیم که بیان می‌کند:

«اقناع روشی است که به واسطه آن فرهنگ در افراد درونی می‌شود. هرچه قدرت اقناع یک فرهنگ بیشتر باشد، افراد رفتارهای متناسب با آن فرهنگ را بهتر انجام می‌دهند» (جامعه‌شناسی ۲، ۱۳۹۲: ۴۹).

با این تعبیر، شیوه کتاب در بیان ارزش‌ها یعنی صرفاً نام بردن و طبقه‌بندی آنها و انتساب به حوزه اخلاق و بایدها و نبایدها بدون تبیین علل، مکانیسم و پیامدهای فردی و اجتماعی از رویه اقناعی فاصله دارد.

در ادامه، نحوه تشریح دو ارزش در کتاب بیان می‌شود.

نمونه اول: ارزش مقابله با مصرف مواد مخدر

با توجه به وضعیت مصرف مواد مخدر در کشور و آسیب‌های اعتیاد از نظر اجتماعی، اقتصادی و.. مقابله با این پدیده از مسئولیت‌های مهمی است که دستگاه‌های مختلف کشور در مورد آن اهتمام دارند. کتب جامعه‌شناسی نیز در این مورد اثرگذار هستند اما در کتاب جامعه‌شناسی ۱ مشاهده می‌شود که در توضیح مبحث ارتباط ارزش‌ها، هنجارها و کنش اجتماعی از مثال زیر استفاده شده است:

«فردی که به تنهایی در اتاقی سیگار می‌کشد در حال انجام یک کنش انسانی است. حال اگر فرد دیگری وارد اتاق شود... او می‌تواند برای رعایت حقوق دیگری (تحقق یک ارزش) سیگار خود را خاموش کند... آشنا کردن افراد جامعه با آسیب‌های سیگار کشیدن مصداق جامعه‌پذیری و ممنوعیت این کنش در مکان‌های عمومی، نمونه کنترل اجتماعی است» (جامعه‌شناسی ۱، ۱۳۹۲: ۲۰)

استفاده از مثال سیگار حتی با علم به اینکه در نهایت بحث ممنوعیت و کنترل اجتماعی مطرح می‌شود مناسب نیست و با سایر سیاست‌های آموزشی در تضاد قرار دارد.

نمونه دوم: امر به معروف و نهی از منکر

در کتاب جامعه‌شناسی سوم متوسطه در ذیل بحث کنترل اجتماعی به امر به معروف و نهی از منکر در فرهنگ اسلامی اشاره شده است و تصویری با مضمون عاشورا با این سخن از امام حسین (ع) قرار دارد:

«من قیام نکردم؛ مگر برای احیای امر به معروف و نهی از منکر» (جامعه‌شناسی ۲، ۱۳۹۲: ۱۵)

این شیوه پیوند مناسبی بین یک سنت دینی (عاشورا)، آموزه فرهنگ اسلامی و یک بحث جامعه‌شناسی برقرار کرده و در این مورد به خوبی بدان توجه شده است.

پرسش سوم: به کدام نوع میراث فرهنگی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ پرداخته شده است؟

جدول شماره ۳: انواع میراث فرهنگی ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲

جامعه‌شناسی ۲	جامعه‌شناسی ۱	نام کتب		ابعاد میراث فرهنگی
تخت جمشید- بازار سنتی- قنات- شهر ماسوله- قسمت تاریخی شهر یزد- گنبد سلطانیه- میدان نقش جهان	خانه‌های عامری‌ها- بازار سنتی	تاریخی	اماکن و بناها	
		فرهنگی		
		مذهبی		
مسجد به طور عام- کعبه	مسجد در معنای عام- کعبه	آرامگاه	آرامگاه ابوعلی سینا	
آرامگاه حافظ	معماری ایرانی- اسلامی	هنر و صنایع دستی		
گلیم بافی- قلمکاری- معماری ایرانی / اسلامی	قوم لر	قوم	خرده فرهنگ	
آیین زرتشت	ادیان			
		مثل ها و عبارات		

جامعه‌شناسی آموزش و پرورش

<p>این نه منم آن که منم گویی کیست گویا نه منم در دهنم گویی کیست من پیرهنی بیش نیم سر تا پای آن کس که تنش پیرهنم گویی کیست</p>	<p>۱) آب این جوی به سرچشمه نمی‌گردد باز/ بهتر آن است که غفلت نکنیم از آغاز۲) بنی آدم اعضای یک پیکرند...۳) مرد حجی همره حاجی طلب/ خواه هندی، خواه ترک یا عرب/ منگر اندر نقش و اندر رنگ او/ بنگر اندر عزم و اندر آهنگ او/ گر سیاه است و هماهنگ تو است/ تو سفیدش خوان که همرنگ تو است۴) مست آب و پیش روی اوست آن/ اندر آب و بی خبر ز آب روان /چون گهر در بحر گوید بحر کو/ و آن خیال چون صدف دیوار ۵) نگار من که به مکتب نرفت و خط نوشت/به غمزه مسئله آموز صد مدرس شد</p>	<p>نظم و نثر ادبی</p>	
<p>بدن نسبت به آنچه نیت و عزم آدمی بر آن قوی شده باشد احساس ضعف نمی‌کند. روم-۴۱/ اعراف-۹۶/ حشر-۱۹/</p>	<p>پیامبران آمده‌اند تا دفرینه‌های عقل انسان‌ها را برانگیزانند. رعد-۱۱/ اعراف-۱۵۷/ حدید-۲۵/ روم-۳۰/ بقره-۱۷۰/ فاطر-۴۳/ یونس-۴۹/ یونس-۴۷/ انعام-۱۲۱/ نحل-۶۸/ غافر-۸۲/ نساء-۱۱۳/ صافات-۱۳۹-۱۳۸</p>	<p>احادیث و آیات</p>	
<p>شاهنامه</p>		<p>ادبی</p>	
<p>قرآن- من لایحضره الفقیه</p>	<p>قرآن - نهج البلاغه- سنت‌های اجتماعی در قرآن کریم- کتاب سنت‌های تاریخ در قرآن</p>	<p>دینی</p>	
<p>قانون</p>		<p>علمی</p>	<p>کتاب</p>
	<p>سیاست مدنیه</p>	<p>فلسفی</p>	
<p>غریزدگی- بازگشت به خویشتن- فطرت- خویشتن الهی- خدمات متقابل اسلام و ایران</p>		<p>سایر</p>	
<p>عاشورا و مراسم نخل گردانی- افطار در مزار شهدا- خواندن قرآن</p>	<p>نماز خواندن</p>	<p>دینی</p>	<p>مناسک و سنت‌ها</p>
<p>نوروز- مراسم خواستگاری- عروسی</p>	<p>نوروز</p>	<p>فرهنگی</p>	

بررسی جدول شماره ۳ نشان می‌دهد که میراث فرهنگی در ابعاد گوناگون مورد توجه قرار گرفته است اما نبود توازن در پرداخت مؤلفه‌ها کاملاً مشهود است؛ به گونه‌ای که در هر دو کتاب مقوله‌های اماکن و بناها، کتب و نیز احادیث و آیات با تفصیل و تنوع بیشتری بیان شده است. در بعد اماکن و بناها به بناهای تاریخی، دینی، فرهنگی و حتی آرامگاه‌های بزرگان توجه شده است. کلیه این بناها به صورت تصویر هستند که می‌توانند تأثیرگذاری و جذابیت بیشتری ایجاد کنند. بناهای اشاره شده متعلق به استان‌های شیراز (تخت جمشید، آرامگاه حافظ)، اصفهان (نقش جهان و خانه عامری‌ها)، گیلان (شهر ماسوله)، زنجان (گنبد سلطانیه)، یزد (قسمت تاریخی شهر)، تهران (دارالفنون)، خراسان رضوی (کتابخانه آیت ... مرعشی نجفی)، آذربایجان شرقی (رصدخانه مراغه) و همدان (آرامگاه ابوعلی سینا) هستند. این بناها اگرچه از گستردگی مکانی برخوردارند، آثاری هستند که بسیار مشهورند، دانش‌آموزان در پایه‌های قبل بارها با آنها آشنا شده‌اند (مثلاً نقش جهان یا آرامگاه ابوعلی سینا). در حالی که هویت ملی امری گسترده و جامع است؛ به نظر می‌رسد این کتب نقشی در معرفی میراث فرهنگی کمتر شناخته‌شده ندارند. در مقابل برخی مؤلفه‌ها به شکل محدودی مورد توجه قرار گرفته است در کتاب جامعه‌شناسی ۲ مباحث زیادی در خصوص فرهنگ وجود دارد؛ نظیر فرهنگ عمومی، خرده‌فرهنگ، ضدفرهنگ، فرهنگ واقعی، تعارضات فرهنگی، تزلزل فرهنگی و... اما به مؤلفه مناسک و سنت‌ها و نیز خرده‌فرهنگ که بیشترین ارتباط را با محتوای جامعه‌شناسی دارند توجه درخوری نشده است. از خرده‌فرهنگ‌ها دو تصویر با مضمون مراسم ازدواج محلی آورده شده است. البته تصاویر پانویس ندارند و مکان و قومیت آن مشخص نیست. تنها از طریق پوشش لباس محلی می‌توان تشخیص داد یکی از تصاویر به قوم لر مربوط است. همچنین از میان ادیان موجود در ایران نیز تنها به دین زرتشت اشاره شده است:

«اقوام مختلف ایرانی با آنکه هویت‌های اجتماعی متفاوتی داشتند، در عقاید و ارزش‌های آیین زرتشت که با آموزه‌های اساطیری درآمیخته بود، هویت فرهنگی واحدی پیدا کردند (جامعه‌شناسی ۲، ۱۳۹۲: ۶۸)».

کشور ایران دارای اقوام و خرده فرهنگ‌های متفاوت است که سالیان متمادی در کنار یکدیگر زیست می‌کنند. پس مطلوب بود که در اشاره به مقوله فرهنگ، به تعداد بیشتری از این خرده فرهنگ‌ها، وجوه اشتراک و تمایز آن‌ها اشاره می‌شد.

در تناسب تصویر و محتوا موارد قوت و ضعف توأمان مشاهده می‌شود؛ به طوری که در درس «از خود بیگانگی فرهنگی» ذکر شده است:

«جهان اسلام در سده‌های نخستین رویارویی با فرهنگ‌های دیگر، با حفظ اصول خود، به تعامل پرداخت و به همین دلیل عناصر سازگار با آن اصول را از دیگر فرهنگ‌ها اخذ کرد و در صورت نیاز به بازسازی آن نیز اقدام کرد» (جامعه‌شناسی ۲، ۱۳۹۲: ۶۲)

در ادامه، تصویر رصدخانه مراغه به عنوان مصداق نشان داده شده است که انتخاب به‌جا و مقبولی است. اما در ابتدای همین درس از تصویر جشن‌های دو هزار و پانصد ساله شاهنشاهی استفاده شده است و این جشن در ابعاد بزرگتر با نمایی کامل از محوطه تخت جمشید نشان داده می‌شود؛ به گونه‌ای که به جای جشن، تصویر تخت جمشید بیشتر جلب توجه می‌کند. با توجه به موضوع درس و نگرشی که دانش‌آموزان از این جشن ۲۵۰۰ ساله دارند، این تصویر تمامیت اثر تخت جمشید را نشان نخواهد دهد بلکه صرفاً تصویری منفی از دوران تاریخ باستان و این اثر ملی در کنار مفهوم از خود بیگانگی جایگزین خواهد شد.

پرسش چهارم: به کدام مشاهیر و شخصیت‌ها در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟

جدول شماره ۴: انواع شخصیت‌ها و مشاهیر در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲

جامعه‌شناسی ۲	جامعه‌شناسی ۱	انواع کتب	
		انواع مشاهیر و شخصیت‌ها	
مولوی - فردوسی - سعدی - حافظ	سعدی	ادبی	
امام حسین (ع) - امام صادق (ع)	حضرت محمد (ص) - امام علی (ع)	پیامبر و ائمه	دینی
	علامه طباطبایی	عالم دینی	
امام خمینی - آیت ... خامنه‌ای		رهبران سیاسی	سیاسی
رضاخان - محمد رضا پهلوی		رؤسای حکومت	
خواجه نصیرالدین طوسی		عوامل اجرایی حکومت	
ابن سینا - فارابی - علامه طباطبایی - خواجه نصیرالدین طوسی - ابن سینا - فارابی احمد حامد مقدم		علمی و فلسفی	
امام خمینی		رهبران فکری و انقلابی	مبارز و انقلابی
بهرز مرادی - سعید طوقانی		شهادت‌های جنگ	
		اسطوره‌ای	
		هنری	
غلامرضا تختی - سعید طوقانی		ورزشی	

شخصیت‌ها و مشاهیر همواره وزنه مهمی در هویت ملی کشورها هستند. بررسی جدول ۴ نشان می‌دهد در هر دو کتاب مجموعاً ۲۰ اسم نام برده شده است. کاربرد مشاهیر و شخصیت‌ها در کتاب جامعه‌شناسی ۱ محدود به شخصیت‌های علمی و فلسفی، دینی و ادبی است. در شخصیت‌های علمی و فلسفی هنگامی که به بحث پیشینه علوم اجتماعی در یونان و جهان اسلام پرداخته می‌شود از تصاویر ابن‌سینا، فارابی و علامه طباطبایی استفاده و به نظریات فارابی و علامه طباطبایی نیز در متن مکرر اشاره شده است. در نتیجه، شخصیت‌های فیلسوف معاصر و گذشته به‌خوبی مورد توجه قرار گرفته‌اند اما به شخصیت‌های علمی معاصر اشاره نشده است. این اشاره می‌توانست به جامعه‌شناسان ایرانی در ادامه مباحث تاریخچه جامعه‌شناسی یا در بخش متفکران مسلمان لحاظ شود. در شخصیت‌های ادبی، کتاب از شیوه مناسبی در خصوص محتوا بهره گرفته است. در مقدمه مبحث عملکرد نظام اجتماعی و شباهت آن به نظام طبیعی، مصرع «بنی آدم اعضای یک پیکرند» به همراه نام سعدی ذکر شده است. این شیوه بیان به‌خوبی توانسته بین محتوای جامعه‌شناختی و آثار یک شخصیت ادبی پیوند برقرار کند.

در کتاب جامعه‌شناسی ۲ تنوع بیشتری از مشاهیر و شخصیت‌ها مشاهده می‌شود. در واقع به‌جز شخصیت‌های اسطوره‌ای و هنری، از انواع شخصیت‌ها مصادیقی در کتاب ذکر شده است. اما تنوع شخصیت‌های سیاسی بر سایر شخصیت‌ها غلبه دارد. شخصیت‌های سیاسی در مباحث تأثیر هویت نفسانی بر جامعه و فرهنگ، تحولات هویتی فرهنگ و مقبولیت و مشروعیت مطرح شده‌اند. این شخصیت‌ها عمدتاً در قالب تصویر هستند و به‌جز یک مورد از تصویر امام خمینی، در متن کتاب توضیح مشخصی در مورد تصاویر داده نمی‌شود.

در کتاب جامعه‌شناسی ۲ به مشاهیر ورزشی نیز اشاره شده است. به دلیل علاقه و آشنایی که دانش‌آموزان در سنین نوجوانی به ورزش و ورزشکاران دارند، می‌توان از این امر در تقویت هویت ملی بهره جست. کتاب دو شخصیت شهید سعید طوقانی و غلامرضا تختی را به عنوان مصداق ذکر کرده است. در مورد شهید سعید طوقانی این مطلب را عنوان می‌کند:

«شهید سعید طوقانی در سن ۷ سالگی در ورزش باستانی، بازوبند پهلوانی کشور را به دست آورد. او بارها در جبهه‌های نبرد حق حضور می‌یابد و در عملیات بدر... موفق به کسب مدال جاویدان شهادت در راه خدا می‌شود» (جامعه‌شناسی ۲، ۱۳۹۲: ۴۵).

در مورد هر دو چهره ورزشی مشاهده می‌شود که ملاک انتخاب علاوه بر ورزش حرفه‌ای، اخلاق و خصوصیات پهلوانی نیز بوده است. این امر مطلوب است و در توسعه اخلاق ورزشی جامعه تأثیر می‌گذارد. اگرچه اشاره به پهلوانان و قهرمانان ورزشی معاصر و در قید حیات نیز در کنار این چهره‌ها مفید خواهد بود. همچنین در کنار شخصیت‌های ورزشی که نوعی احساس غرور، افتخار و نیز تعلق به وطن در دانش‌آموز ایجاد می‌کنند، شخصیت‌های اساطیری نیز می‌توانند چنین تأثیری برجای بگذارند. هویت ملی علاوه بر حوزه شناخت با عواطف انسانی نیز درگیر است و باید به این مهم توجه داشت؛ برای مثال کتاب می‌توانست در درس «هویت ایرانی» در راستای بیان هویت ایرانی قبل از ظهور اسلام، تعدادی از این شخصیت‌های اساطیری نظیر آرش کمانگیر، رستم دستان و... را ذکر کند، اما شخصیت‌های اساطیری نادیده گرفته شده‌اند.

پرسش پنجم: به کدام وقایع و رخداد‌های ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟

جدول ۵: انواع وقایع و رخداد‌های ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲

نام کتب	دوره‌های تاریخی	جامعه‌شناسی ۱	جامعه‌شناسی ۲
	ایران باستان	-----	-----
	ورود اسلام تا آغاز صفویه	-----	-----
	آغاز صفویه تا انقلاب مشروطه	-----	-----
	انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی ۵۷	-----	انقلاب اسلامی - واقعه کشف حجاب - جشن‌های ۲۵۰۰ ساله
	از سال ۱۳۵۸ تا کنون	-----	رأی آری به جمهوری اسلامی در ۱۲ فروردین - جنگ ایران و عراق (عام) - آزادسازی خرمشهر - عملیات بدر - جشن هسته‌ای - پرتاب ماهواره امید

کتب جامعه‌شناسی اگرچه کتب تاریخی نیستند، ناگزیر از مطالعه تاریخ‌اند و بسیاری از مسائل اجتماعی ریشه‌های تاریخی دارند. مطالعه دو کتاب جامعه‌شناسی بر اساس جدول شماره پنج نشان می‌دهد در کتاب جامعه‌شناسی ۱ به هیچ واقعه تاریخی پرداخته نشده است. اگرچه به دو واقعه تأسیس آزمایشگاه ویلهلم وونت در سال ۱۸۷۹ (علمی) و آپارتاید (سیاسی) اشاره شده است، این وقایع به تاریخ ایران مربوط نیستند. سرفصل‌های کتاب جامعه‌شناسی ۱ به گونه‌ای است که کمتر امکان پرداختن به وقایع و رخدادها وجود دارد. این از نقطه ضعف‌های کتاب محسوب می‌شود که محتوای جامعه‌شناختی را بدون

اشاره به تاریخ ارائه داده است و حتی از وقایع علمی و اجتماعی غفلت کرده است. در مقابل کتاب جامعه‌شناسی ۲ از نه واقعه نام برده است که دوره‌های تاریخی مشروطه تا زمان حاضر را در برمی‌گیرد. تمام وقایع به شکل تصویری در کتاب آمده است و هیچ‌گونه توضیحی در ارتباط با وقایع در متن دروس داده نشده است؛ برای مثال تصویر رأی مردم به جمهوری اسلامی در ابتدای درس «تغییرات هویتی و تحولات اجتماعی» یا تصویر واقعه کشف حجاب قبل از مبحث «تزلزل فرهنگی و بحران هویت» یا تصویری از آزادسازی خرمشهر در ابتدای درس «فرهنگ ۲» که به مقایسه فرهنگ آرمانی و واقعی و نیز فرهنگ حق و باطل می‌پردازد. مطلوب است که کتب چگونگی ارتباط یک واقعه تاریخی با مبحث جامعه‌شناختی حال حاضر را وظیفه خود بدانند و این مهم را تماماً برعهده دانش‌آموزان قرار ندهند.

نکته بعدی در مورد نوع وقایع انتخاب شده است. مشاهده می‌شود در گزینش وقایع عمدتاً وقایع سیاسی در مرکز انتخاب قرار داشته‌اند و به رخدادهای علمی، فرهنگی و دستاوردهای تمدنی توجه کمتری صورت گرفته است. تنها واقعه جشن‌های هسته‌ای به‌عنوان واقعه علمی در کتاب مطرح شده است که آن نیز با بحث‌های سیاسی مرتبط است.

نکته نهایی اینکه اگرچه توجه به دوران معاصر منطقاً با فضای مفهومی کتب علوم اجتماعی هماهنگ‌تر است، در بحث هویت ملی باید به گستردگی زمانی وقایع توجه بیشتری داشت. هرچه به گذشته باز می‌گردیم تنوع قومی و زبانی ایرانی کمتر و وجوه اشتراک بیشتری دیده می‌شود و بهتر است مؤلفان کتب علوم اجتماعی به این نکته توجه داشته باشند.

پرسش ششم: تا چه میزان به هر یک از مؤلفه‌های هویت ملی فوق در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ توجه شده است؟

جدول ۶: میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲

جمع		مؤلفه‌های هویت ملی					پایه تحصیلی	نام کتاب
درصد	فراوانی	مشاهیر و شخصیت‌ها	ارزش‌ها	میراث فرهنگی	وقایع و رخدادها	نمادها		
۳۵٪	۱۳۷	۲۲	۵۶	۵۵	۰	۴	جامعه‌شناسی ۱ دوم	
۶۵٪	۲۴۷	۳۷	۱۲۲	۵۸	۱۳	۱۷	جامعه‌شناسی ۲ سوم	
۱۰۰	۳۸۴	۵۹	۱۷۸	۱۱۳	۱۳	۲۱	فراوانی جمع	
		۱۵/۳٪	۴۶/۳٪	۲۹/۴٪	۳/۳٪	۵/۴٪		درصد

در جدول شماره ۶، تحلیل کمی کتب جامعه‌شناسی ۱ و ۲ ارائه شده است. یافته‌ها نشان می‌دهند مجموعاً ۳۸۴ مورد به مؤلفه‌های هویت ملی اشاره شده است. کتاب جامعه‌شناسی ۲ با ۲۴۷ مورد (۶۵٪) بیشتر از کتاب جامعه‌شناسی ۱ به مؤلفه‌های هویت ملی پرداخته است. به طور کلی مؤلفه ارزش‌های ملی با ۱۷۸ مورد (۴۶/۳٪) بیشتر از سایر مؤلفه‌ها و مؤلفه وقایع و رخدادها با ۱۳ مورد (۳/۳٪) کمتر از بقیه مورد توجه قرار گرفته است.

عملکرد دو کتاب در میزان پرداختن به مؤلفه‌ها در مؤلفه میراث فرهنگی با ۵۵ و ۵۸ مورد به یکدیگر نزدیک است اما در سایر مؤلفه‌ها، کتاب جامعه‌شناسی ۲ عملکرد بهتری داشته است.

نتیجه‌گیری

یک ملت برای دست‌یابی به پیشرفت و توسعه نیازمند هویت ملی پویا و منسجم است؛ تصویری از هویت ملی که موجب شود افراد و سازمان‌های جامعه نگاهی نقادانه به گذشته و عملکردهای تاریخی ملت خود داشته باشند و نقاط ضعف و قوت را برای ترسیم آینده بهتر، واقع‌بینانه و منصفانه شناسایی کنند. این نگرش زمینه تحقق این پژوهش بوده است. کتب جامعه‌شناسی دروس تخصصی دانش‌آموزان علوم انسانی محسوب می‌شوند دانش‌آموزانی که باید پایه‌های فرهنگ کشور را غنا بخشند. کتب جامعه‌شناسی بر حسب محتوا و حیطه موضوعی با هویت ملی ارتباط زیادی دارند.

در نتیجه‌گیری کلی می‌توان به برخی نکات اشاره کرد؛ ابتدا اینکه در هیچ‌جای دو کتاب جامعه‌شناسی از لفظ «هویت ملی» استفاده نشده است و به جای آن از «هویت ایرانی»، «هویت جامعه ایرانی» و نیز «هویت جوامع اسلامی» یاد شده است. بحث عدم توازن در پرداختن به مؤلفه‌های هویت ملی که در بسیاری از تحقیقات گذشته مطرح بوده است، در این دو کتاب نیز به وضوح مشاهده می‌شود. در بعد کمی و کیفی همواره مؤلفه ارزش‌های ملی بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. به نظر محقق این بی‌توانی بی‌نفسه ایراد محسوب نمی‌شود؛ زیرا محدودیت محتوا و نیز اولویت اهداف، مؤلف را ناگزیر می‌سازد که به برخی ابعاد توجه بیشتری داشته باشد. البته این بی‌توانی در پرداخت به

مؤلفه‌ها نباید مانعی در برابر گستردگی و جامعیت هویت ملی از نظر زمانی، مکانی و موضوعی باشد. مشاهده می‌شود که این امر در برخی ابعاد به درستی رعایت نشده است. خرده‌فرهنگ‌های ملی، وقایع تاریخی پیش از مشروطه، شخصیت‌های علمی معاصر، شخصیت‌های اسطوره‌ای، اماکن ملی و... برخی از این ابعاد هستند. در پرداخت به مؤلفه‌ها مطلوب است که از اقتناع‌سازی استفاده شود، اما انتزاعی بودن کتاب جامعه‌شناسی ۱ و برخی مباحث کتاب جامعه‌شناسی ۲ این روند را دچار اشکال کرده است؛ برای مثال با وجود تنوع ارزش‌های اشاره‌شده عمدتاً کتب تلاش کرده‌اند به نام‌گذاری یا طبقه‌بندی ارزش‌ها (حق/باطل، آرمانی/ واقعی و...) بپردازند یا به صورت تصاویر، زینت‌بخش متن قرار دهند و به علل، پیامدها یا مصداق‌های روز کمتر پرداخته‌اند؛ مثلاً در بحث اهمیت نهاد خانواده که هم از ارزش‌های مهم جامعه ایرانی است و هم با رشد طلاق، افزایش سن ازدواج و... به یکی از عرصه‌های آسیب اجتماعی بدل شده است، کتاب تنها به یک یا دو عکس از خانواده ایرانی و این عبارت که «فرد با آموزش‌هایی که در خانواده می‌بیند، اولین و مهم‌ترین آشنایی‌ها را با جهانی که در آن متولد شده است، پیدا می‌کند» (جامعه‌شناسی ۲، ۱۳۹۲: ۴۸) بسنده کرده است. اساساً این شیوه بیان نمی‌تواند تغییری در رفتار دانش‌آموزان ایجاد کند. اگر دانش‌آموز در کتب جامعه‌شناسی به این امور نپردازد، پس در کدام کتاب و کدام مقطع باید با این مفاهیم آشنا شود.

کتاب از فرصت‌هایی که برای بیان مسائل هویت ملی به تناسب موضوع ایجاد می‌شود به‌خوبی استفاده نکرده است؛ برای مثال در درس هویت ایرانی که به مقایسه ایران پیش از اسلام، در مواجهه با غرب و پس از انقلاب اسلامی پرداخته است، نتوانسته جمع‌بندی مناسبی ارائه کند و نهایتاً به نقش هویت اسلامی در جهان اسلام، بیداری اسلامی و نیز حیات معنوی جهان اسلام در نزد اندیشمندان غربی اشاره کرده است. در دوران معاصر

عناصری از هر سه هویت ایرانی، اسلامی و مدرنی در هویت ملی ایرانی به طور همزمان زنده و فعال هستند و گاه دچار تنش‌هایی با یکدیگر می‌شوند در حالی که اغلب کشورهای اسلامی با این سه‌گانه مواجه نیستند. باید بحث بسط بیشتری می‌یافت و به طور مشخص به وضعیت جامعه ایرانی و نیز چگونگی پیوند این عناصر اشاره می‌شد.

همچنین در بحث بحران هویت و تزلزل فرهنگی در کتاب جامعه‌شناسی ۲ به دو نوع تحول مثبت و منفی در عرصه هویتی و تمدنی اشاره می‌شود و شاهد مثال تحول جامعه جاهلی به نبوی (مثبت) و جامعه نبوی به اموی (منفی) است. مطلوب بود که در کنار این دو مثال از مصادیق به‌روز نیز استفاده شود تا در برابر تحولات تکنولوژی ارتباطی و ارزش‌های جدیدی که جامعه ایرانی با آن مواجه است قدمی در استحکام هویت ملی و نیز پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی برداشته شود. از دیگر موارد می‌توان به ارتباط متن و تصاویر اشاره کرد. از نقاط قوت هر دو کتاب، وفور تصاویر مختلف است اما نباید دارای ارتباط ضعیف یا فقدان ارتباط با متن باشند. هر دو کتاب در مواردی دچار این ضعف بوده‌اند که مطلوب است بدان‌ها توجه شود. همچنین در انتخاب مصادیق هویت ملی باید به گستردگی زمانی و مکانی توجه کافی صورت گیرد.

از آنجایی که کشور ایران از سابقه تمدنی طولانی برخوردار است و عناصر موجود در هویت ملی ایرانی دارای قدمت زیادی هستند، تنوع قومی، دینی و فرهنگی ایجاب می‌کند این عناصر با ظرافت بسیار در کنار یکدیگر قرار گیرند و پیوند مناسبی بین دستاوردهای دوره‌های مختلف تاریخ ایجاد شود تا زمینه وحدت و انسجام ملی را فراهم آورند. عملکرد کلی کتاب‌های جامعه‌شناسی به‌رغم تلاش‌های صورت‌گرفته مطلوب نیست. اشاره به اماکن کاملاً شناخته‌شده، نپرداختن به شخصیت‌های علمی معاصر، پرداخت ضعیف به خرده‌فرهنگ‌ها، نمادهای ملی غیرتاریخی و ... نمونه‌ای از این مواردند. البته هر دو کتاب

از مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های گوناگون استفاده کرده‌اند که این امر اهتمام مؤلفان را به این زمینه نشان می‌دهد، اما مصادیق نیاز به توجه بیشتری دارد.

نکته بعدی تمایز بین استفاده از کلیشه‌ها و نقش تکرار در مقوله آموزش است. بسیاری از ابعاد هویت ملی نظیر مشاهیر، کتب، اماکن و بناها، برخی نمادهای ملی و وقایع تاریخی بارها در کتب درسی پایه‌ها و مقاطع قبلی تکرار شده‌اند؛ برای مثال دانش‌آموزان چندبار با شخصیت ابوعلی سینا یا بناهای شهر اصفهان و... را در دروس خود مطالعه کرده‌اند. اگرچه اهمیت این مؤلفه‌ها ایجاب می‌کند که توجه بیشتری به آنها داشته باشیم، نباید این توجه به اندازه‌ای صورت گیرد که برای مثال تصویری که دانش‌آموز از دانشمندان کشور خود دارد به چند فرد مشخص در سده‌های گذشته محدود شود. این موضوع در کتاب‌های مقطع متوسطه ضرورت بیشتری دارد؛ زیرا دانش‌آموزان از قدرت درک و استدلال بالاتری برخوردارند و به منابع اطلاعاتی بیشتری دسترسی دارند.

در نتیجه نهایی مشخص می‌شود که کتاب جامعه‌شناسی ۲ در هر دو بعد کمی و کیفی عملکرد بهتری نسبت به کتاب جامعه‌شناسی ۱ داشته است. این کتاب با اختصاص سرفصل‌های مشخصی به هویت و تشریح مفهوم فرهنگ و حتی درسی با عنوان «هویت ایرانی» قابلیت پرداخت به هویت ملی را دارد و با برطرف کردن نقاط ضعف می‌تواند مفاهیم هویت ملی را پوشش دهد. اما کتاب جامعه‌شناسی ۱ به گونه‌ای تنظیم شده که عمدتاً مطالب انتزاعی، کلی یا فلسفی را شامل می‌شود. در نتیجه، این کتاب با موضوعات و سرفصل‌های فعلی قادر به پرداخت گسترده و جامع به هویت ملی نیست. نتایج پژوهش در هر پنج مؤلفه این ضعف را نشان می‌دهد. امید است که در ویرایش‌های بعدی، مؤلفان به این امر توجه کنند.

منابع

- احمدی، حمید (۱۳۸۸). *بنیادهای هویت ملی ایرانی*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- جنکینز، ریچارد (۱۳۹۱). *هویت اجتماعی*، ترجمه تورج یاراحمدی، تهران: انتشارات پژوهش دانش.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی هویت ایرانی*. تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، گروه پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی.
- ----- (۱۳۷۹). "تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی ایران و طرح چند فرضیه"، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال دوم، شماره پنجم: ۱۹۳-۲۲۸.
- حجت، مهدی (۱۳۸۰). *میراث فرهنگی در ایران: سیاست‌ها برای یک کشور اسلامی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- رزازی فر، افسر (۱۳۷۹). "الگوی جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران با تأکید بر رابطه هویت ملی و ابعاد آن". *فصلنامه مطالعات ملی*. سال دوم، شماره پنجم: ۱۰۱-۱۳۲.
- سند تحول بنیادین در آموزش و پرورش (۱۳۹۰). گیلان: انتشارات اداره کل آموزش و پرورش.
- شیخاوندی، داور (۱۳۸۷). "فراشد تکوین و تکون تدریجی عناصر هویت ملی در ایران". *پژوهشنامه هویت، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک*، شماره نوزدهم: ۶۸-۸۱.
- صادق‌زاده، رقیه و مرتضی منادی (۱۳۸۷). "جایگاه نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دوره متوسطه: رشته انسانی". *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، سال هفتم، شماره بیست و هفت: ۱۲۵-۱۳۶.

- عبدی، عطاءالله و مریم لطفی (۱۳۸۷). "جایگاه هویت ملی در کتب درسی آموزش و پرورش، مورد مطالعه: کتب تاریخ دوره دبیرستان". *فصلنامه مطالعات ملی*، سال نهم، شماره سی و پنجم: ۷۲-۵۳.
- فیاض، ایراندخت و فریبا ایمانی قوشچی (۱۳۸۹). "بررسی نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی تاریخ و علوم اجتماعی دوره متوسطه رشته‌های علوم انسانی، تجربی و ریاضی فیزیک در سال تحصیلی ۸۹-۱۳۸۸". *فصلنامه روانشناسی تربیتی*، سال ششم، شماره هفدهم: ۶۳-۲۹.
- قنبری برزیان، علی و فروزنده جعفرزاده پور (۱۳۹۰). "قدرت هویت ملی در میان ایرانیان". *فصلنامه مطالعات ملی*، سال دوازدهم، شماره چهار: ۲۹-۳.
- کرایب، یان (۱۳۸۹). *نظریه اجتماعی مدرن*، ترجمه عباس مخبر، تهران: انتشارات آگه.
- کهنه‌پوشی، سیدمصلح و سیدحامد کهنه‌پوشی (۱۳۸۸). "تحلیل محتوای مفهوم هویت کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی ۱ و ۲ (رشته ادبیات و علوم انسانی دوره متوسطه)". *فصلنامه مطالعات برنامه درسی*، سال چهاردهم، شماره سیزده و چهارده: ۱۴۰-۱۲۵.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی*، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نشر نی.
- لقمان‌نیا، مهدی و احمد خامسان و محسن آیتی و مجتبی خلیفه (۱۳۹۰). "شناسایی مؤلفه‌های هویت ملی در برنامه‌های درسی بر اساس نظریه داده‌بنیاد"، *فصلنامه نوآوری آموزشی*، سال دهم، شماره چهل: ۳۲-۵۶.
- Lee, W., (2008). National identity education in Hong Kong, <http://repository.ied.edu.hk/dspace/handle>
- Oppenheimer, L. & Barret, M. (2011). "National Identity and Ingroup- outgroup Attitudes in children", *The European of Developmental psychology*, 8(1),1-4.

- Stone, P., (1966). *The General Inquirer: A computer Approach to Content Analysis*, Cambridge: M.I.T Press.
- Zambeta, E., (2000). Religion and national identity in Greek education,
<http://www.ingentaconnect.com/;jsessionid=7olp40lf1ts1o.alice>

